

*Умарова Р.Н.***КЫРГЫЗДАРДА КЫЗ БАЛДАРДЫ СОЦИАЛДАШТЫРУУНУН
БАШТАПКЫ ЭТАПТАРЫ***Умарова Р.Н.***РАННИЕ ЭТАПЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕВОЧЕК У КЫРГЫЗОВ***R.N. Umarova***EARLY STAGES OF SOCIALIZATION OF GIRLS IN KYRGYZ**

УДК: 37(575.2)

Макалада кыз балдарды социалдаштыруу адамдын бүт өмүрүн коштоп жүрөөрү бирок, анын өнүгүшү динамикасы курактык баскычтарынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөчө мазмунга ээ болоору тастыкталат. Кыргыздардын салттык педагогикалык маданиятында кыз балдардын социалдашуусу балалык чакта өктөм өнүгүп, өзгөчө мааниге ээ болоору белгиленет. Ошондуктан макалада кыз балдардын ымыркай кезинен эс тартып турмуш жолуна аттанганга чейинки курактагы социалдашуу өзгөчөлүктөрү талдоого алынат. Изилдөөнүн негизинде кыз балдардын курактык өнүгүшүндөгү өзгөчөлүктөргө байланыштуу “ымыркай кыз”, “балтыр бешик кыз”, “отуруп калган кыз”, “каз турган кыз”, “тамтуң баскан кыз”, “тушоосу кесилген кыз”, “тили чыккан кыз”, “чуркап жүргөн кыз”, “секелек кыз”, “тестиер кыз”, “Беи көкүл кыз” сыяктуу элдик терминологиялык түшүнүктөргө мүнөздөмө берилет. Изилдөөнүн булактары катары фольклордук жана жазма тексттер, этнографиялык фактылар кызмат кылды жана алар контент анализ методу аркылуу талдоого алынды.

Негизги сөздөр: кыргыздар, элдик педагогика, кыз балдар, жаш курак, балалык, социалдаштыруу, салт, инсан.

В статье утверждается, что социализация девочек сопровождает всю жизнь человека, но динамика его развития имеет особое содержание в соответствии с особенностями возрастных стадий. В традиционной педагогической культуре кыргызов отмечается, что социализация девочек развивается и приобретает особое значение в детстве. Поэтому в статье анализируются особенности социализации девочек в возрасте от младенчества до вступления в жизненный путь. На основании исследования, в связи с особенностями возрастного развития девочек, характеризуются такие народные терминологические понятия, как “Девочка-младенец”, “девочка в колыбели”, “умеющая сидеть девочка”, “стоящая на ногах девочка”, “девочка, делающая первые шаги”, “девочка, прошедшая обряд разрезания пупа”, “девочка, начинающая говорить”, “девочка бегающая”, “девочка – подросток”, “девочка семи – девяти лет”. Источниками исследования послужили фольклорные и письменные тексты, этнографические факты, которые были проанализированы методом анализа контента.

Ключевые слова: кыргызы, народная педагогика, де-

вочки, возраст, детство, социализация, традиция, личность.

The article deals with the socialization of girls accompanies the whole life of a person, but the dynamics of his development has a special content in accordance with the characteristics of age stages. In the traditional pedagogical culture of the Kyrgyz people, it is noted that the socialization of girls develops and becomes particularly important in childhood. Therefore, the article analyzes the features of socialization of girls from infancy to entering the life path. On the basis of the study, in connection with the peculiarities of the age development of girls, such folk terminology concepts are characterized as “baby girl”, “girl in the cradle”, “girl who can sit”, “girl standing on her feet”, “girl taking the first steps”, “girl who has passed the rite of cutting the fetters”, “girl starting to talk”, “girl running”, “teenage girl”, “girl of seven or nine years”. The research sources were folklore and written texts, ethnographic facts, which were analyzed by the content analysis method.

Key words: Kyrgyz, folk pedagogy, girls, age, childhood, socialization, tradition, personality.

Кыргыз элинин балдарды курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык социалдаштыруу багытындагы ой түшүнүктөрү, тажрыйбалары фольклордук булактарда, күнүмдүк турмуштук салттарда катталып салттык педагогикалык маданиятта жетекчиликке алынып келген. Адамдын курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү аракети акындар чыгармачылыгына да мүнөздүү. Алсак Жеңижоктун «Балалык», Токтогулдун «Тойпоңдогон жаш балдар», «Балалык» аттуу чыгармалары дал ушундай эмпирикалык таанымдык тажрыйбалардын өрнөгү. Сонку жылдары кыргыз этнопедагогикасында балдардын курактар боюнча социализациялоонун салттык идея жана тажрыйбаларына арналган айрым изилдөөлөр пайда болду. Бул маселе А.Алимбековдун “Кыргыз этнопедагогикасы” аттуу эмгегинде учкай талдоого алынган. Ал эми К.Жаныгуловдун изилдөөсүндө XIX-XX кк. башында жашаган кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим тарбиялык ойлору аныкталган. Ошону менен катар кыргыз эл ырчыларынын мурастарындагы

балдардын жаш курак мезгилдери менен салттуу педагогикадагы жаш курактык мезгилдери салыштырылып талдоого алынган» [1, 11-б.].

Азыркы илимий адабияттарга назар салсак К.Жаныгулов адилет белгилегендей “орус тилинде «подросток» деп аталган жаш кезең кыргыз тилиндеги эмгектерде «жаш өспүрүм», «өспүрүм», «жеткинчек», «өскөлөн», «кичине жаштагы жеткинчек», «балакатка жеткен», «эс кирген бала» - деп ар кандай айтылууда; педагогика жана психология илиминде берүү орус тилиндеги эмгектерден алынган «дошкольная», «школьная», «начальный школьный возраст», «старший школьный возраст» түшүнүктөрү кыргызча «мектепке чейин», «мектеп курагы», «башталгыч мектеп окуучулары» же «кенже мектеп окуучулары», «ортоңку мектеп жашы», «жогорку мектеп жашы» - деп которулуп колдонулууда» [1, 13-б.]. Арийне, бул түшүнүктөр элдик көз караштар менен толук шайкеш келбейт. Ошону менен бирдикте социалдаштыруунун гендердик өзгөчөлүктөрүн толук чагылдыра албайт. Тилекке каршы кыргыз этнопедагогикасы боюнча бир катар изилдөөлөр аткарылганы менен алардын арасында аталган темага тике жана кыйыр тиешеси бар эмгектер өтө эле сейрек.

Кыргыздарда кыз балдарды социалдаштыруу өмүр бою бүт өмүр жолун коштоп олтурган, бирок, анын өнүгүш динамикасы курактык баскычтарынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөчө мазмунга ээ болгон. Бул салттык көз караштар илим чөйрөсүндөгү айрым концепциялар менен окшош. Э.Эриксон жана башка бир нече окумуштуулар социалдашуу балалык мезгилде токтоп калбайт, социалдашуу өмүр бою уланyp, адамдын жүрүм-турумун жашоодо калыптанган социалдык установкалары башкарат деген жыйынтыкка келишкен [2, 283-б.].

Балалык чакка таандык төмөнкүдөй жагдайлар өзгөчө көңүл бурууну талап этет: 1) баланы баштапкы социализациялоо; 2) өспүрүмдү маргиналдык (өткөөл) социализацияланышы жана топтук иденттүүлүгүн аныкташы; 3) жаштык курагындагы туруктуу жана концептуалдуу социализацияланышы б.а. коомдогу ордун, багытын аныктоосу [3, 211-б.].

А.Алимбеков белгилегендей “Кыргыз эли баланы тарбиялоо иши канчалык эрте башталса, анын натыйжасы ошончолук жемиштүү болоорун ачык-айкын түшүнгөн. Элдин бул көз карашы да тарбиялоону табиятка шайкеш жүргүзүү жөнүндөгү элдин эмпирикалык билимдерине негизделген. Муну «Жашында жакшы көктөгөн көчөт, тез өсүп-өнөт: адам да ошондой. Жашында сергек, сезимтал болсо, чонойгондо баамчыл, тырышчаак, мээнеткеч адам болот» - деген

элдик пикирлер ырастап турат» [4, 37-б.].

Балалыктын баштапкы этабында кыз балдар менен уул балдардын курактык өнүгүү өзгөчөлүктөрү анчалык баамга урунбагандай байкалат. Бирок, аларды тарбиялоонун натыйжалары тууралуу ойлор даана, дайын болгон. Ааламда кайсы гана эл болбосун төрөлгөн ымыркайга кубанбай, ага дүйнөдөгү бардык жакшы нерселерди арнабай, жакшы тилек, каалоолорун айтпай койбойт. Жаңыдан жаралган нерсе үчүн кубануу жаратылыштын диалектикасы. Кыргыз эли да илгертен эле бала төрөлүп, анын берген ары өсүп жетилип, тукум улашына чоң маани берген. Ымыркай жаңыдан дүйнөгө келгенде азан чакырып ат коюу аземин өткөрүп, бала көрүшөт.

Киндик эне эгер жаңы туулган уул бала болсо «Эркек!» дейт. «Баатыр!» дейт. Же дагы башка сөздөр менен туюндурат. Кыз болсо «Кырк жылкы!» дейт.

Кыз балдардын келечеги тууралуу ниет тилек энелердин бешик ырларында да айтылат. Эгерде уул балдарга багышталган бешик ырларында «Баатыр болоор бекенсин», ал эми кыз балдарга багышталган бешик ырларында “Уз, чебер болоор бекенсин” - деген үмүт, каалоо, тилек айтылган.

Кыз балдар менен уул балдардан күткөн үмүт тилек айрым ритуалдарда да байкалат. Алсак, уул балдардын баш жагына “баатыр болсун” деп “бычак”, “камчы” ал эми кыз балдардын баш жагына “чебер, уз болсун” же сымбаттуу, көрктүү болсун деп “күзгү”, “тарак”, “кайчы”, “мончок” бекитип коюшкан.

Кыргыздар балдардын жынысына карабай жаш кезинен тарбиялоону төрөлгөн күндөн баштоону башкы эреже катары эсептешкен. Бул элдик педагогикалык тыянак «Сүт менен бүткөн мүнөз сөөк менен кетет», «Жашында кылжың болсо, карыганда мылжың болот», «Козусунда тойбогон токтусунда түрткөнүн койбойт» деген сыяктуу макалдарда таасын туюнтулган. Адабияттар анализи кыз балдардын социалдашуусунун курактык этаптары тууралуу азыркыга чейин атайын изилдөөлөр жок экендигин көрсөттү. Албетте, бул ар тараптуу изилдөөлөрдү талап кылуучу татаал маселе. Ушундан улам, ушул изилдөөнүн алкагында сунуш кылынуучу жаш курактык өнүгүүгө байланышкан социалдык мүнөздөмөлөрдү акыркы тыянак катары кароодон, таңуулоодон алыспыз. Адатта, кыргыз эли адамдын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн шарттуу түрдө «Балалык», «Жаштык», «Токтолгон мезгил», «Карылык» деп бөлүп карайт. Бирок, бул мүнөздөмөлөрдү адамдын конкреттүү кайсы курагына таандык экендигин таамай, так ажыратып кароо кыйын. Байкоолорго караганда, бул багыттагы элдик мүнөздөмөлөр адамдын өсүп-өнүгүшүн

дөгү белгилерге, социалдык-турмуштук тажрыйбала-рына, коомдо ээлеген ордуна карай берилген. А.Акматалиевдин маалыматы боюнча кыз балдардын курактык өнүгүшүндөгү өзгөчөлүктөргө байланыштуу “ымыркай кыз”, “балтыр бешик кыз”, “отуруп калган кыз”, “каз турган кыз”, “тамтуң баскан кыз”, “тушоосу кесилген кыз”, “тили чыккан кыз”, “чуркап жүргөн кыз”, “секелек кыз”, “тестиер кыз”,... андан ары жаш өзгөчөлүктөрүн аныктай айтыла берет”. Жалпылап айтканда кыз бала “секелек кыз” (7-9 жаш), “тестиер кыз” (10-12 жаш), “беш көкүл кыз” (15-17 жаш) деп, үчкө бөлүнгөн [6, 151-б.]. Секелек кыз – топучан кыз, тестиер кыз – үкүлүү топучан кыз, беш көкүл кыз – үкүлүү тебетейчен кыз, аны бийкеч деп аташкан.

Эл баланын төрөлгөндөн кийинки мезгилин «кыркы чыга элек бала», «кызыл эт бала», айрым учурларда «чүрпө» деп ырымдаган. Элдин түшүнүгүндө бул мезгилде баланын организмде өзүнөн-өзү коргоо иммунитетти иштелип чыкпайт. Ошондуктан, кыркы чыга элек баланын жаткан бешигин таза кармап, аны көп кармалоого, бөлөк бөтөн адамдарга, жадагалса атасына, туугандарына да өбүүгө тыюу салышкан. Кыргызда «3-5 айлык бала күлүшүп калган бала» - деп мүнөздөлөт. Анткени, бул мезгилде бала өз жакындарын көргөндө эмоционалдык абалын туюнтат, сүйүнүп, күлүп умтула баштайт.

Баланын 1-1,5 жаш курагын эл өнүгүүнүн өзгөчө баскычы катары карайт. Тоо булбулу Токтогул мүнөздөгөндөй, бала «бир жашында билип, кылыгы көзгө илинип», там-туң басып, балдырап, айрым сөздөрдү так айта баштайт. Ошондуктан, бул курактагы баланы «там-туң баскан бала», «тили чыккан бала» деп көп жактуу мүнөздөмө берилет. Ал эми баланын экиден үчкө чейинки курагы «жүгүрүп жүргөн бала» деп мүнөздөлөт.

Элдин таалим-тарбия практикасында балдарды эмгек кылууга үйрөтүү эрте жашынан эле башталат. Атап айтканда, ата-энелер балдарды 4-5 жашынан баштап эле өзүн кароого, кийимдерин күтүүгө, үйдөгү тазалыкты, ирээттүүлүктү сактоого, бешик терметип бөбөктөрүн багууга, көмөктөшүүгө үйрөтө баштаган. Ошондуктан, бул курактагы баланы «өзүн өзү эптеп», «анча-мынча ишке жарап калган» бала деп мүнөздөшкөн. Ошону менен бирдикте бул куракта «Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт» - деп, алардын өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө да өзгөчө көңүл бөлүшкөн.

Г.Орозова белгилегендей: “Кыз бала куурчак ойногондон баштап энелик милдетке даярдык көрүп, бөбөгүн терметип, бешик ырын ырдап, элдик салттын эрежелерин үйрөнө баштайт. Бул процесс турмуш

ыргагынан бөлүнбөй эле, кошо жуурулушуп өз милдетин өтөй берет” [7, 178-б.].

Балдардын жөрмөлөөдөн өз алдынча кадам шилтеп басууга өтүшү өтө олуттуу психофизиологиялык жана социалдык кубулуш экендигин элдик педагогдор жакшы билишкен. Ошондуктан бала каз-каз баса баштаганда баланын ата-энелери же ага-эжелери алгач эки колунан андан соң бир колунан жетелеп басууга көнүктүрүшкөн. Бул кыймыл-аракетте «Каз-каз бөбөк, каз бөбөк, Жалкоолонбой бас бөбөк» - деген сыяктуу ар бир кадамына төп келип жалгаша айтылып жаткан тамашалуу ырдын ыргактары балага дем берип, эргитип, арымын дагы улантууга шарт түзгөн. Балдар там-туң баса баштаганда тушоо кесүү тою берилет. Мында да кыз балдар менен уул балдарга карата айрымалуу эрежелер ачык байкалбайт.

Бара-бара кыз балдар менен эркек балдарды айрымалоо алардын дене-мүчөлөрүнө карата мамиле менен алардын өздөрүнө сездирээрлик даражада жүзөгө аша баштаган. Алардын бири эркек балдарды “олтургузуу” же “колун адалдоо”, “сүннөт той”. Айрым айыл журттарында бул жөрөлгөгө байланыштуу мал союлуп, эл чакырылып шаан шөкөт менен коштолсо, айрымдарында катардагы иш катары каралат.

Гендердик айрымачылыкты белгилөөнүн шарты катары эркек балдар сүннөткө олтургузулса, кыз балдардын кулагынын жумшак жерин тешүү, көзөө, сөйкө салуу салты жүзөгө ашырылган.

Элдик билимдердин негизинде кыз баланын кулагын мүмкүн болушунча эртелеп көзөө керек. Анткени, балдардын эти жумшак мезгилде кулак көзөлсө, залакасы жок тезирээк карттанат. Бул ишти аткаруу адатта кыздын таенеси же таенесинин ордун басуучу байбиче, аял, келинге тапшырылган. Кыздын кулагын көзөөдө чоң той кылбайт. Алына карап бир аз киши чакырылып, улуулары батасын берет коюшу мүмкүн, болбосо жөн эле коёт. Бул сырттан жасалган мамиле болгондугуна карабастан айланадагылар айрыкча жакындары үчүн кыз балдарды социалдаштыруунун өзгөчө этабын туюндурган өзгөчө жөрөлгө болгон.

Кыргыз элинде 6-7 жаштагы баланы «кол арага жарап калган бала», «кол арага жарап калган кыз» - деп мүнөздөшөт. Турмуш фактылары тастыктагандай ушул куракта кыз жана уул балдарды жыныстык сегрегация (*лат. segregacio - бөлүнүү*) стихиялык мүнөздө ишке аша баштаган. Бул куракта балдар мал кайтарууда, багууда, кыздар ийне кармап, үй шыпырып, тамак даярдоодо ата-энелерине дилгирлик менен жакындан жардам көрсөтө башташат. Эгерде үй бүлөдө кыздар да, балдар да болсо бөбөктөрүн уктатуу, терметүү, ойнотуу, сооротуу иштери кыз балдарга

тапшырылган. Бул курактагы балдар адеп-ахлактык түшүнүктөрдү, жүрүш-туруш адебин тез кабыл алышат. Ушундан улам, ата-энелер балдарды олдоксон жорук-жосундардан окчун кармап, айрым адепсиз көрүнүштөрдүн маанисин туура түшүндүрүүгө далалат кылышкан.

Кыз балдар 7-8 жашка чыккандан баштап алардын чачын кырдырууну токтотушуп, тескерисинче өстүрүп, өрүп жакшы күтүүгө үйрөтө башташкан.

“Секелек кыз” этабында кыз бала айлана-чөйрөсүн анча андай албайт, бергенди кийет, көбүнесе ата-энелердин айткандарын, жаңсагандарын аткарат. “Секелек кыз” “Тиги чоң эне, чоң атаңды батага чакыр”, “кошунадан аны алып кел”, “муну берип кел” ж.б. майда-барат иштерге жарайт.

Тестиер кыз (10-12) - үй ичиндеги кыз балдарга таандык иштерди аткарууга өзүн жооптуулугун сезип кадыресе кол кабыш кыла баштаган мезгил. Айрым тестиер кыздар эне тарбиясынын таасиринде кээ бир иштерди кир-когту жууп, үйдү жыйнап, төшөк жыйып, тамак аштын айрым түрлөрүн жасап оозго алына баштайт. Аларда да балалыктан кийинки өткөөл мезгили болот. Эркек балдарга караганда кыз балдардын эс акылы, айлана-чөйрөгө көз карашы эртерээк ойгонот. Бул чактан баштап эл көзүнө көп көрүнө бербейт, айрыкча ата-энелерин ээрчип, айыл-апаларды кыдыруудан айбыгып турушат. Элдик тарбиянын талаптары буга жол берген эмес. Башкача айтканда “Кызга кырк үйдөн тыюу” деген эреже салт ушул курактан баштап жетекчиликке алына баштаган. Аларга ылайык тестиер курактан баштап кыз балдар мандаш токунуп отурбайт, жүктүн үстүнө отурбайт, эркек кишинин кийимин кийбейт, бирөөнүн көзүнчө керилип-чоюлбайт, көк боор, кызыл өңгөч жебейт, эркек баланы теппейт, чалкасынан жатпайт, көпчүлүк эркектер менен бирге дасторкондо олтурбайт [8].

Беш көкүл кыз (15-17) - бул бою башы, көзгө көрүнүп калган кыз. Бул курактагы кыздар жүзүн чачын, каштарын өзгөчө күтө баштайт. Көчөгө чыгышы азайып узчулукка үйрөнүүгө умтулат. Айрым үй бүлөлөрдө балдарга көз болуу, багуу, тарбиялоо иштерин өз алдынча аткарып, ата эненин таянычына айлана баштайт. Ал тургай өзүнөн кичүүлөрдү тигил же бул ишке үйрөтүп, тарбиялоо иштерин да аркалай баштайт. Анын бул иштер кыз баланын үй бүлөлүк

турмушка даярдык даражасы катары бааланып сырттан баам салгандардын көңүл борборунда болот. Ушул курактан баштап айланасында сөз айттырган жигиттер, жуучу болуп келген адамдар пайда боло баштайт. Бул курактагы кыздардын жакын адамы жана тарбиячысы катары жеңелер ортого чыгат. Турмуш үй-бүлө маселелери боюнча ата энесине айта албай айбыккан сырларынын көбүн жеңелери менен ачык сүйлөшө алат. Айыл жеринде уюштурулган кыз оюндарына да жеңесинин коштоосунда гана бара алат.

Ошентип кыргыз этносу кыз балдарды курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык социалдаштыруунун мазмунун, критерийлерин иштеп чыккан. Алардын ар бир этабын кыз баланы аял заты, жубай, эне катары социалдаштыруунун баштапкы мектеби катары кароого болот. Кыз балдардын социалдашуусу негизинен үй бүлөдө өтүп аларды салттык коомдун баалуулуктарынын жана нормаларынын алып жүрүүчүсү, улантуучусу катары калыптандырууга багытталган.

Адабияттар:

1. Жаныгулов К.И. Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процессинде колдонуу (XIX-XX к.) - [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. авторефераты: 13.00.01. - Бишкек, 2006. - 19 б.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. [Текст] / Г.М. Андреева. - М.: Аспект пресс, 1998. - 376 с. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений - 5-е изд., испр. и доп. - М.: Аспект пресс, 2002. - 364 с.
3. Стефаненко Т.Г., Этнопсихология: Учебник для вузов. 3-е изд., испр. и доп. [Текст] / Т.Г. Стефаненко. - М.: Аспект Пресс, 2003. - 367 с.
4. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А.Алимбеков. - Бишкек, 1997. - 62 б.
5. Каада-салттар. Ак баталар / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында; Баш сөзүн жазгандар Н.Ыйсаева, М.Өмүрбай уулу; Түзгөндөр: А.Акматалиев, К.Кырбашев, М.Өмүрбай уулу, Ө.Шаршеналиев ж.б. - Б.: «Шам», 2003. - 400 б.
6. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. - Б., 2000. - 347 б.
7. Орозова Г., Орозова Г. Кыргыз балдар фольклорунун классификациясы // КТУ «Манас». Коомдук илимдер журналы. - Б., 2003. - №19. - С. 157-175.
8. Электрондук булак: <https://sputnik.kg/society/20180801/1040446588/kyz-balaga-bajlanyshuu-bolbojt.html>